

GESCHIEDENIS VAN DE DERMATOLOGIE

OUDE PROEFSCHRIFTEN

Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der syfilis in ons land, J.W. van der Valk, 1910

P.C. van Voorst Vader

Lid Werkgroep Geschiedenis van de Dermatologie

Correspondentieadres:

Dr. P.C. van Voorst Vader

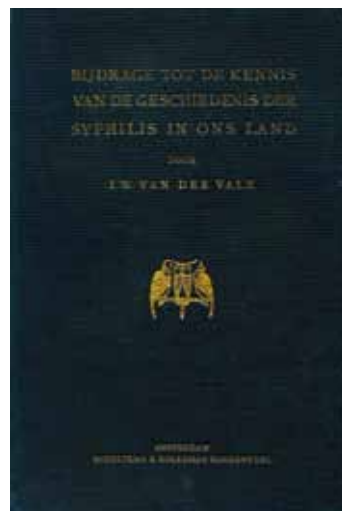
E-mail: p.c.van.voorst.vader@inter.nl.net

J.W. VAN DER VALK¹⁻³

In 1929, toen de cortège met familieleden, hoogwaardigheidsbekleders en andere betrokkenen door de stad Groningen liep op weg naar het station, van waar een speciale trein naar Eibergen zou vertrekken om daar prof. dr. J.W. van der Valk (1877-1929) te begraven, liet het carillon van de Martinatoren de treurmars van Chopin horen. Die dag werden er op de RUG geen colleges gegeven en geen examens afgenomen, bleven de gordijnen van het Academie Gebouw gesloten en was de voorgevel van de studentensociëteit Mutua Fides in rouwfloers gehuld. En in ongeveer vijftien kranten in heel Nederland (ca. zes miljoen inwoners) verscheen het bericht: “Van der Valk is overleden.” Op de begrafenis waren negen sprekers, onder andere Mendes da Costa, waarna zijn weduwe, mevrouw J. van der Valk-Prakke (1887-1979), een dankwoord uitsprak. De medische faculteit van de RUG bestond toen uit twaalf hoogleraren (nu ongeveer tweehonderd). Het betekende wat, als er daarvan één overleed.

In 1910 verdedigde Johan Wilhelm van der Valk, geboren in Amsterdam, zijn proefschrift getiteld *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der syfilis in ons land* (figuur 1). Zijn promotor was S. Mendes da Costa, 1898-1930 hoogleraar huid- & geslachtsziekten, Universiteit van Amsterdam (tot 1913 als zodanig de enige in Nederland). Het menu van het promotiediner telde zeventien gerechten (figuur 2). Het was een tijd van veel hoofdletters.

Vanaf 1906 was hij drie jaar inwonend assistent bij Mendes da Costa in het Binnen Gasthuis en 1909-1924 de dermatoloog in het Wilhelmina Gasthuis,

Figuur 1. Luxe editie van het proefschrift van J.W. van der Valk, Amsterdam, 1910.

Amsterdam. In 1911, na de introductie van Salvarsan, startte hij een polikliniek voor syfilispatiënten. In 1924 werd hij hoogleraar in Groningen.

DE DISSERTATIE

Over geslachtsziekten, met name over syfilis en hiv, is ontzaglijk veel geschreven, volgens PubMed anno 2015 alleen al over syfilis sedert 1817 >32.000 artikelen, terwijl Nater & Verhoef de teller voor negentiende eeuwse publicaties over geslachtsziekten zien staan op ruim 25.000.⁴ Het Nederlandstalige proefschrift van Van der Valk uit 1910 is vanuit dat oude veld, net voor de introductie van Salvarsan in Nederland, een waardevolle bijdrage. Ook voor medisch-historisch geïnteresseerden van na 1910. Salvarsan is een arseenverbinding, het eerste chemotherapeuticum, in april 1910 door Ehrlich aan de wereld gepresenteerd en in december 1910 op de markt gebracht.^{5,6}

Het proefschrift bevat vele kleurrijke anekdotes en citaten, verspreid over 158 bladzijden en vijf hoofdstukken, menigmaal verwoord in beeldende taal uit

oude tijden, Statenvertaling en klucht van Bredero verenigd, inhoudelijk variërend van (geciteerde) baarlijke nonsens tot memorabele bespiegelingen. Het eerste hoofdstuk is getiteld *De meeningen van enkele Hollandsche schrijvers over den oorsprong en de herkomst van syphilis*. Centraal staat de vraag of syfilis in de Oude Wereld al bestond voor de ontdekking van Amerika (de Nieuwe Wereld) in 1492 door Columbus en de eerste duidelijk beschreven syfilis-epidemie in Europa bij de verovering van Napels in 1495 (precolumbiaanse hypothese) of dat syfilis door de manschappen van Columbus uit Amerika naar Europa overgebracht werd (Colombiaanse hypothese). “Een haast onbegrijpelijk groote belangstelling geniet deze quaestie.” Die kwestie, ook recent nog bestaand,⁷ lijkt inmiddels opgelost ten gunste van de Colombiaanse hypothese door moleculair-genetisch onderzoek van het DNA van *Treponema pallidum*.⁸ Boerhaave, één van de velen die een boek schreef, in het Latijn (1751), over lues venerea (toen staand voor een complex van venerische ziekten),⁹ opperde, dat syfilis uit Afrika kwam. En als syfilis in Amerika was ontstaan, waarom dan? Girtanner (Leiden, 1796): “Syfilis ontstond door misbruik van irriterende middelen, die de Indiaansche vrouwen tot verhooging van den wellust der mannen toepasten, want de van nature baardeloze Amerikanen waren tot het werk der voorttelling uiterst zwak.”

Vroeger schreef men geen artikel, maar een boek(je). Blankaart bijvoorbeeld, bekend Amsterdams geneesheer, publiceerde *Venus belegerd en ontset, zijnde een verhandeling van de Pokken en desselfs toevallen* (Amsterdam, 1696). Goris zijn tweede boek over Venusziekten had als titel *Het kind van weelde of de vrugt van weelde en ontugt* (Leiden, 1725). Het tweede hoofdstuk is getiteld *Het verschijnen van de syphilis in ons land; de benamingen aan deze ziekte gegeven*. Toen juni 1496 een grote Spaanse vloot in Arnemuiden op Walcheren aankwam om Johanna van Aragon als bruid voor Philips de Schone, graaf van Holland, Zeeland en Friesland, af te leveren, bleek er daarna onder de op Walcheren overwinterende Spanjaarden een forse syfilisepidemie met veel doden gaande. Die epidemie bracht syfilis naar Nederland. In 1559 stelde Levinus Lemnius (1505-1568), oftewel Lieven Lemse uit Zierikzee, de vraag waarom de ziekte toen zoveel milder verliep vergeleken met de epidemie van 1495 tot circa 1520. Aanvankelijk sprak men veelal over *Morbus Gallicus* (Franse ziekte). Na 1522 vond op instigatie van Fernelius (Fernel, 1497-1558) de naam lues venerea ingang. De naam syphilis, door Fracastorius (Fracastoro, 1478-1553) aan de wereld gepresenteerd in een poëem alsook in een wetenschappelijke monografie, beide in het Latijn, getiteld *Syphilis sive Morbus Gallicus* (Verona, 1530), werd in de negentiende eeuw opnieuw geïntroduceerd door de Fransman Ricord (1800-1889) en vond toen pas algemeen ingang.

In het Nederlands sprak men veelal van de ‘Spaanse pocken’ of simpelweg ‘pocken’. Zo dichtte Brederode “Dat hij hem met een streck wel lichtelyck sal genesen / Van pocken, mocken, lempten en

wat in hem mach wesen.” ‘Pocken’ slaat op uitslag, ‘mocken’ op zweren, ‘lempten’ op de toen bij syfilis veel voorkomende nachtelijke beenpijnen (dolores osteocopi nocturni) als gevolg van periostitis, ook bekend bij framboesia.¹⁰

Het derde hoofdstuk is getiteld *De vroegere kennis van de wijze van besmetting, van den aard der smetstof en van de verschijnselen der syphilis*. “Oude syphilographen vergasten ons op de meest fantastische voorstellingen omtrent de wijze van infectie.” Een theologische theorie luidde, dat de besmetting tot stand komt “door een ondoordringelijk en rechtvaardig oordeel van Godt tot straffe der sonde”. Verder werd onder andere overdracht via kleding genoemd, wijzend op het bekende gegeven dat scabiës ten onrechte wel als syfilis bestempeld werd. De smetstof werd ook wel ‘pokgift’ (syphilisgift) genoemd. Schlichting (1755): “Derhalven is te denken, dat de regte aard en eigenschap van dit vergift regt te kennen nog wel wat, zo niet altijd, verborgen zal blijven.”

Aangaande de verschijnselen van syfilis en de differentiële diagnose toont Van der Valk zich een man van zijn tijd, uitgaand van drie in zijn tijd onderkende venerische ziekten: syfilis, venerische helicose (zweren) en gonorrhoe. Veel was in 1910 nog niet scherp omlind.⁹ Voor circa 1840 was er geen consensus omtrent het onderscheid tussen syfilis en gonorrhoe, toen pas bereikt op voorspraak van Ricord. Voordien werden scheurbuik, jicht, lepra en ook dus scabiës en urethritis en zelfs fimosis en mogelijk psoriasis, pemfigus en dergelijke, regelmatig voor syfilis aangezien, met potentieel desastreuze consequenties, namelijk de negatieve effecten van kwiktherapie of opsluiting in een leprozenhuis. Maar met

Figuur 2. Menu van het promotiediner van J. W. van der Valk, 3 Mei 1910.

name bij “lieden van goeden huize” verwachtte men van de medicus, dat hij de syfilislijder het stempel ‘kwaadaardige scheurbuik’ gaf: “Wil de Doctor geen Pokken onder den naam van scheurbuik cureren, so krijgt hij de zak” (Goris, 1714).

Het vierde hoofdstuk is getiteld *Voorkoming van de syphilis, behandeling en verpleging van de zieken*. Voor individuele preventie werden talloze kwakzalversmiddelen aangeprezen, zoals ‘aqua phagedaenica’, naast wassen met water of urine, maar ook zalfjes, stroopies en pillen. Preventieve krachten werden ook aan de schaamluis toegekend. Het condoom kwam pas na 1840 in zwang, zeker na de ontdekking in 1879 van de gonococ.

De behandeling van syfilis werd vanaf het begin van de zestiende eeuw uitgevoerd door pokmeesters, een winstgevend beroep. De *Medicinae Doctores* (MD’s), die hun universitaire diploma toen meestal in Italië haalden, vonden dat werk beneden hun waardigheid en de chirurgijns werd het verboden. In de zeventiende eeuw werden de pokmeesters uit veel grote steden verbannen en namen de chirurgijns het over. Van der Valk geeft dan “een schets van de uitoefening der Genees- & Heelkunst in vroeger tijden te Amsterdam en tevens van de gebruiken en gewoonten hier ter stede ten opzichte van de syphilis-behandeling.” Over wie voor dat laatste het beste gekwalificeerd was werd felle strijd gevoerd tussen chirurgijns en MD’s, waarbij ook de apothekers een rol speelden. “Die strijd is als ‘t ware vanzelf uitgedoofd, daar de oude pokmeester van weleer uit zijn asch herrezen is in het nieuwe gewaad van de dermato-veneroloog.” In 1896 werd de Nederlandse Vereniging van Dermatologen opgericht.⁹

Als behandeling werden toegepast kwik, overgenomen van de Arabieren (Saracenezalf), en afkooksels uit tropisch hout, zoals guajachout (pokhout), naast uitgebreid purgeren en aderlaten.¹¹ De doelstelling was steeds het door kwik opwekken van salivatie (kwijlen) of het opwekken van zweten door pokdranken en andere trucs. Daardoor werd immers het gif uit het lichaam verdreven. Kwiktherapie leidde niet zelden tot de dood of het bespoedigen daarvan, mede door verontreiniging met lood en dergelijke. In de loop van de achttiende eeuw ging men over op minder agressieve kwiktherapie met vermijden van salivatie. Jodium, in 1811 ontdekt, werd gebruikt voor luetische gummata. Van der Valk bespreekt daarna kwakzalvers en hun middelen tegen de ‘pokken’, een “braakliggend historisch terrein”. Hij citeert een reclamestrooibiljet uit 1790: “Met eenige toevallen der Venusziekte gekwelt, ‘t zij door onreine Bijslaap, Forcering, Geyle Droomen, zelfsbesmetting of door eenige andere oorzaken”, “willende daarvan hersteld worden, spreken daarover Kies- en Tandmeester X”. Het hoofdstuk sluit af met een korte geschiedenis van Gasthuizen, Pesthuizen en Pokhuizen, waar in Amsterdam ‘venerieken’ verpleegd werden. De kwaliteit van de zorg was veelal bedroevend, de zuinigheid schandelijk, de minachting en willekeur groot. “Onze patiënten mogen zich thans gelukkig achten.” Het vijfde hoofdstuk is getiteld *De maatschappelijke*

bestrijding van de syphilis, voornamelijk in Amsterdam. Vanaf 1475 waren de “vroukyns die voor ghelt ziten” verplicht in te wonen bij de dienaren van de wet. Erkenning en bijsturing door het stadsbestuur dus. Met de alteratie in 1578 naar het Calvinisme werd ‘alles’ verboden, dus gebeurde ‘alles’ clandestien. In de zeventiende eeuw ontstonden ‘speelhuizen’ (verkapte bordelen), in de achttiende eeuw werd ‘alles’ lossier.

In 1798 (Bataafse Republiek) werd periodieke medische controle van prostituées in samenwerking met de politie (reglementering) geopperd, met zorg voor zieke vrouwen, in 1810 door de Fransen ingevoerd. Onder Koning Willem I is het niet gelukt een landelijk reglement in te stellen. Sommige steden handhaafden reglementering, anderen, als Amsterdam, niet.⁹ Het Amsterdamse stadsbestuur bestreed prostitutie (repressie) of deed of die niet bestond, tot in 1910, zoals Van der Valk moedeloos op de laatste bladzijde van zijn proefschrift constateert, “hoewel medisch toezicht toch blijkbaar door den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst (in Amsterdam in 1901 opgericht)⁹ wel wenschelijk geacht wordt.” In stelling 16 poneert Van der Valk: “In den strijd tegen de venerische ziekten speelt ten onrechte de bestrijding der prostitutie een hoofdrol.”

LITERATUUR

1. Interview dd 12-11-2013 van de auteur met dhr. C. van der Valk (1921-2014), zoon van J.W. van der Valk (geselecteerde gegevens in aanvulling op ref. 2).
2. Verhoef P. 1924-1929: Johan Wilhelm van der Valk (1877-1929). In: Jonkman MF, Verhoef P (red.). *Vallen en opstaan. 100 jaar leerstoel Dermatologie Rijksuniversiteit te Groningen (1913-2013)*. Rotterdam, Erasmus Publishing, 2013:24-31.
3. Anonymus. Prof. dr. J.W. van der Valk †. *Algemeen Handelsblad* dd 11-10-1929.
4. Nater JP, Verhoef P. Enkele grepen uit de geschiedenis van de geslachtsziekten-bestrijding in Nederland. In: *Vloten WA van, Everdingen JJD van, Mesander B (red.). 100 jaar Nederlandse Vereniging voor Dermatologie en Venereologie*. Zeist, Glaxo/Wellcome, 1996:145-57.
5. Verhoef P. *De geschiedenis van het genezen; de vroege receptie van het antisiphiliticum Salvarsan in Nederland (1910-1911)*. *Ned Tijdschr Geneeskd* 1996;140:2519-23.
6. Driessen LHHM, Everdingen JJE van. *Salvarsan*. *Ned Tijdschr Dermatol Venereol* 2012;22:623-4.
7. Nguyen TV, Kompanje EJG, Praag MCG van. *Enkele mijlpalen uit de geschiedenis van syfilis*. *Ned Tijdschr Geneeskd* 2013;157:A6024.
8. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Syfilis> (2015).
9. Voorst Vader PC van. *Een kroniek van de geslachtsziekten-bestrijding in Nederland, in het bijzonder in Groningen*. In: *Jonkman MF, Verhoef P (red.). Vallen en opstaan. 100 jaar leerstoel Dermatologie Rijksuniversiteit te Groningen (1913-2013)*. Rotterdam, Erasmus Publishing, 2013:102-110.
10. Faber WR. *Framboesia tropica*, E.H. Hermans, 1928. *Ned Tijdschr Dermatol Venereol* 2015;25:422-4.
11. Nater JP. *Kwik, pokhout en arseen. De geschiedenis van een geslachtsziekte*. Den Haag, Uitgeversmaatschappij Arts & Wereld B.V., 1975.